

Bir Tür Olarak Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar*

M. V. McDonald

Çeviren: Şener Şahin

Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Klasik ve Ortaçağ dönemi Arap toplumunun, genel olarak, tabiatla oldukça içli dışlı bir yaşantısı bulunmaktaydı; toplumun okur-yazar kesimi, hayvan sevgisinin önemli bir yer tuttuğu Bedevi geleneğini tevârüs etmişti, yine bu kesim avcılık ve doğancılık gibi açık arazide gerçekleştirilen avla ilgili etkinliklere son derece yatkındı. O nedenle, Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Literatur*'üne (GAL) şöyle bir göz atılacak olsa, hayvanlarla ilgili olarak yazılanların edebiyatta önemli bir yekün teşkil ettiğini görmek hiç de şaşırtıcı gelmeyecektir. Bu edebiyatın bir kısmı oldukça teknik konuları ele almakta olup avcılık, doğancılık, at bakımı ve hayvan hekimliği üzerine kaleme alınmış eserleri içermektedir. Ancak bunun yanında, 'hayvan bilgisi' olarak en iyi tanımlanabilecek muazzam bir edebî malzeme de söz konusudur. Bu incelemenin konusunu bu literatür teşkil edecektir.

Bu tür çalışmanın kaynakları oldukça insicamsızdır. En temel kaynak, İslam öncesi Arabistan'ına aittir ve malzemesini Bedevilerin,

* Bu yazı, "Animal-Books as a Genre in Arabic Literature" başlığıyla *British Society for Middle Eastern Studies* (c.15, No.1/2, (1988) s. 3-10) adlı dergide yayımlanmış olan makalenin çevirisidir.

kendilerini kuşatan dünyanın önemli bir parçasını teşkil eden, hayatta kalmaları için son derece yaşamsal bir önemi haiz olan - vahşi veya evcil- hayvanlar hakkındaki düşüncelerinden alır. Deve, at ve daha az oranda diğer evcil hayvanlarla ilgili bu geleneksel bilginin bu kısmı detaylıydı ve Câhiliye şiiri üzerine çalışan modern öğrencinin ciddi sorunlarından birini teşkil eden özel bir vokabüler oluşturmuştu; Bedevinin Arabistan yarımadasındaki vahşi hayatla ilgili düşüncelerinin bir kısmı oldukça hurâfî idi, sözgelimi, bir cins kertenkele olan *dabb*'ın havaya benzer latif bir madde ile beslendiği yönündeki kanaat gibi. İslam öncesi şiirin, söz edilmeye degecek biçimde, hayvanlar konusunda oldukça seçici olduğu söylenebilir; antilop ya da 'yaban ineği', ceylan ve kurtla ilgili pek çok bilgi yer almakta, buna karşılık bedevilerin metruk kamp yerlerinde dolaşmaları dışında, çakal ve sırtlanla ilgili hemen hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Ne var ki, bizim geleneksel folklor hakkındaki bilgimiz, 8. yüzyılın ve sonraki dönemlerin şiir koleksiyon-cuları ve derleyicilerinin çabalarıyla daha da artmıştır.

Hayvanların söz konusu edildiği bir diğer kaynak Kuran'dır. Gayet doğal olarak bu, hayvanlar hakkında yazanlarca büyük önem atfedilen bir kaynaktır, ancak şurası belirtilmelidir ki, Kuran'da bir çok hayvan adı geçmesine karşın, onların yaşam biçimleri hakkında detaylı değerlendirmeler yer almaz. Kuran, esâsen kentli insanlar arasında inzal edildiği için, bu duruma özellikle şaşırılmaması gerekir. Ama yine de, Kuran, ihmal edilemeyecek bir kaynaktır, ve diğer konularda olduğu gibi Kuran'da yer alan hayvanlarla ilgili malumat noktasında detaya inmek bir dindarlık davranışı olarak değerlendirilebilir. Bu sözler, bir parça daha hafif düzeyde, hadisler için de ifade edilebilir. Bu geleneksel malzeme, Ebû Ubeyde (728-825) ve özellikle de, *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu'l-ibîl*, *Kitâbu'l-vuhûş*, *Kitâbu'n-nahl ve'l-asel* ve *Kitâbu halki'l-insân* da dahil olmak üzere bir çok risâle kaleme almış olan el-Asmaî gibi (740-831) Basralı ve Kûfeli bilimadamlarınca derlenip kayda geçirildi. Bu eserlerden günümüze kadar ulaşanlardan yola çıkarak denilebilir ki, söz konusu eserler zooloji kitabı olmayıp, geleneksel ve tarihsel malzeme içeren derlemeler mahiyetindedir.

Hayvanlar hakkında yazanlarca başvuru bir diğer zengin kaynak ise gezginlerin ve denizcilerin anlattıklarıdır. Mesela bunlardan Bozorg b. Şehriyâr'ın (ö. 950) *Kitâbu acâibi'l-Hind*'i oldukça erken bir tarihte ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, bundan bir asır önce eser veren el-Câhiz, *vâkvâk* ve diğer masalsı yaratıklar hakkındaki bu gibi efsanelerin bir çoğunu zaten biliyor görünmektedir. Bu tür hikayeler genellikle Hindistan, Çin, Afrika ve bu bölgelerin kıyılarına uzak adaları konu almakta ve bariz Fars izleri taşımaktadır. Burada el-Câhiz'in, Fars kültürünü yakından tanıdığı, sık sık

Farsça sözcükler kullandığı ve *Kitâbu'l-buhalâ*'sında Farsça olarak tam bir cümleye yer verdiği ifade edilebilir (tahkik: Tâhâ el-Hâciri, Kahire, 1958, s.22).

Bu yelpazenin diğer ucunda Yunan bilimadamlarının, elbette en başta Aristo'nun yazdıkları başat bir rol oynamaktadır. Onun zoolojiyi konu alan temel eserlerinden *Historia Animalium*, *De Partibus Animalium* ve *De Generatione Animalium* İbnu'l-Bitrîk tarafından oldukça erken bir tarihte ve hiç de şaşırtıcı gelmeyecek olan *Kitâbu'l-hayavân* adıyla Arapça'ya çevrilmişti. Eser hala elimizde mevcut olup şu sıralar üzerinde bir tahkik çalışması yürütülmektedir. Daha sonraları Sâbit b. Kurra, Farabi, İbn Sina ve başka bir çokları tarafından çok sayıda özetleri hazırlanmış olmakla birlikte, el-Câhiz'in haberdar olduğu yegâne nüsha, kendisinin de zaman zaman alıntılarda bulunduğu İbnu'l-Bitrîk'e ait olandır.

Yukarıda zikredilen isimler, el-Câhiz'in *Kitâbu'l-hayavân*'ının ve kendisinden sonra hayvanlar hakkında eser veren diğer birçoklarının edebi hazırlayıcıları olarak adlandırılabilir. Ben bu araştırmada, bunlardan sadece üçünü, el-Câhiz, el-Kazvîni ve ed-Demîri'yi incelemeyi; eserleri üzerinde yapılacak kısa bir değerlendirmeden sonra bunların ne ölçüde ortak tarafları bulunduğunu, hangi bakımlardan birbirinden ayrıldıklarını ve Arapçadaki hayvan konulu kitap geleneğinin bir parçasını temsil edip etmedikleri noktasında bir temellendirme çalışması yapmayı teklif ediyorum.

Bu üç kitaptan ilki olan *Kitâbu'l-hayevân* (tahkik: Abdus-selâm Hârûn, 2. tahkik, Kahire, tarihsiz, I-VII) 847'den sonra değil, ve kitabın içeriğinden anlaşıldığına göre, muhtemelen bu tarihten çok önce olmayan bir tarihte ithaf edilmiştir. Haklarında değerlendirme yapacağımız diğer yazarlar gibi, el-Câhiz da, ne hayvanlar hakkındaki araştırmalarda uzmandı, ne de hayvanları ele alıp incelemede, avcı kuşu yetiştiriciliğinde ya da veterinerlik mesleğinde bir deneyim ve melekeye sahipti. Herşeyden önce el-Câhiz, tanımlanması biraz zor olan, bununla birlikte genel olarak ifade etmek gerekirse, gördüğümüzde hemen tanıyabileceğimiz ve *edeb* olarak bilinen Arap edebiyatı türünün bir temsilcisiydi. *Edeb* türündeki bir eser bilgi vermeyi amaçlar, ancak bunu yaparken insicamsız biçimde konudan konuya atlama eğilimindedir ve genellikle malzemesini metodik ve etraflı bir biçimde takdim etmez, bu malzemeyi seçerken de en başta eğlendirici olma özelliğine dikkat eder. Dil son derece işlenmiş fasih bir lisandır, ve bu yönüyle kendi alanlarında uzman kişilerce kaleme alınan teknik el kitaplarından büyük ölçüde ayrılır. Ancak bu dilde, edebi Arapçanın inceliklerini yakalamak için ne özel bir zaman harcanmış ne de bu yönde özel bir temâyül var olmuştur.

el-Câhiz'in nesrinde bir çok etkiyi, başta Abdulhamid'in, Emevilerin son dönemlerinde kaleme aldığı risalelerindeki, katlanıl-

mayacak derecede uzun ve abartılı sözlerle şişirilmiş divan üslubu etkisini; keza kendi *Resâil*'inde mükemmelliği yakalayan deneme üslubu etkisini görebiliriz. el-Câhiz'in denemelerinin tipik bir özelliği, zaman zaman oldukça zorlamayla da olsa, sosyal ve etnik gruplar, hayvanlar ve hatta soyut nitelikler arasında bir rekâbet havasının yaratılmış olmasıdır; bu yüzden eserlerinin adlarında *mufâhara*, *fark* ve *muvâzene* gibi sözcükler sık sık geçmektedir. Bu yöntem Farsça menşeli olabilir, zira Sasani dönemi Fars edebiyatında buna rastlamaktayız, sözcülemi keçi ile hurma ağacı arasındaki bir çekişmeyi anlatan *Draht-i asûrik* (ya da '*draht i asûrig*': Babil Ağacı) örneğinde olduğu gibi. Bu arada, el-Câhiz'in kayıp bir eseri olan *Kitâbu'z-zer' ve'n-nahl ve'z-zeytûn ve'l-ineb*'de diğer zirai bitkiler yanında hurma ağacı da yer almaktadır. Kitabın başlığı Kuran'dan adapte edilmiş (16:11) olmasına rağmen, kitabın bu tür bir eser olduğu düşünülebilir. Şayet *Fihrist*'te belirtilen, es-Sûlî'nin kitabın ithafı üzerine 5,000 dinar verdiği yönündeki bilgi doğruysa, kitabın son derece hacimli bir eser olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Bugün elimizde mevcut olsun olmasın, çok sayıdaki eserlerinin başlıklarından yola çıkarak bir hüküm vermemiz gerekirse, El-Câhiz kendisini ilk planda bir Mutezile ilahiyatçısı ve siyasi muhalif olarak, ikinci planda da bir deneme yazarı ve *edib* olarak düşünmüş olmalıdır. El-Câhiz'in daima yerleşik bir şehir sâkini olup olmadığı, taşrada ve çölde yaşayıp yaşamadığı, ya da Basra'dan Bağdat'a ve Samarrâ'ya seyahat etmenin dışında gerçekten yolculuk yapıp yapmadığı konusunda herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Basra'ya zaman zaman geri döndüğünü, Şam'a en az bir defa gittiğini bilmekteyiz, ne var ki bunun dışında fazla bir bilgiye de sahip bulunmamaktayız. Bu yüzden, onun hayvanlarla ilgili daha çok pratik gözlemlerinin Irak'ta karşılaşılan hayvanlarla (köpek, katır, eşek, güvercin vb.) sınırlı kalıyor görünmesi ya da mizah malzemesinin büyük bir kısmının kendisine tanıdıklar yoluyla kazandırılmış, veya bir iki kuşak öncesinin devlet ve bilim adamlarının anlattığı hikayelerden oluşması hiç de şaşırtıcı değildir. Aslında, *Kitâbu'l-hayevân*'ın büyük bir kısmı bu türden bir malzeme ihtiva etmektedir.

Bununla birlikte, El-Câhiz'in kaynaklarının daha büyük kısmını, kendisinin yoğun alıntılarda bulunduğu İslam öncesi ve erken dönem İslâmî şiirle, bunlar üzerine yapılmış yorumlar ve yine Câhiliye, erken İslâmî dönem, Emevi ve erken Abbasi dönemlerine ait tarihi rivâyetler oluşturmaktadır. Hemen daima konu dışına çıkma eğiliminde olduğundan, ortaya koyduğu malzemenin büyük bir kısmının hayvanlarla bağlantısı da olabildiğince yüzeysel olmaktadır. Bunun sonucu olarak, şayet şiiri, Kuran ve hadisten alınan malzeme, El-Câhiz'in bunlar üzerine yaptığı yorumu, filolojik

nitelikteki konu dışı sözleri, anekdotları, dinî ve felsefî noktadaki ahlakçı yaklaşımı hesaba katacak olursak, hayvanlar hakkında böylesine hacimli bir kitaptan -Abdusselâm Harun'un tahkiki yedi cildi bulmaktadır- umduğumuzdan daha az bir bilgi edindiğimizi fark ederiz. Kitabın, üzerine bina edildiği görünür çerçeve olan köpeksever ve horozsever arasındaki çekişme bile oldukça hafifletilmiştir. Kuşkusuz, köpeklere ilişkin çok sayıda anekdotik malzeme mevcut olup El-Câhiz'in da horozlar hakkında söyleyecek daha az şeyi bulunmaktadır, ancak zaten horoz, güzel hikâyeler oluşturmaya her halukarda daha az elverişlidir.

Burada *Kitâbu'l-hayevân*'la ilgili olarak, öyle veya böyle kuşkuya yer bırakmayacak şekilde yeterince vurgulanan şey şudur: esas itibarıyla kitap, konuya kendi bakış açısından muazzam ilgi duyan, bununla birlikte meselenin zoolojik boyutuna dair çok az pratiği bulunan, inanılmaz derecede ilim irfan sahibi bir bilim adamı ve edebiyat yazarı tarafından edebî, akademik ve anekdotik kaynaklar kullanılmak suretiyle oluşturulmuş *edeb* türünde bir çalışmadır. Bunun bir sonucu, El-Câhiz'in sözünü ettiği hayvanları teşhis etmenin çoğu zaman güç ve imkansız oluşudur. Hiç kuşku yok ki, resim olmaksızın herhangi bir hayvanın neye benzediğini izah etmek oldukça zordur, eğer sistematik bir tasniflendirme bilimi de yoksa bu zorluk iki katına çıkmaktadır, bununla birlikte zaman zaman El-Câhiz'in, her zaman olduğundan daha fazla bilgi verdiği durumlara da rastlanmaktadır. Arabistan yarımadasındaki fauna ve floranın Afrika'dakiyle birçok benzerlikler taşıması, sorunu daha da çetrefil hale sokmaktadır. Bu yüzden, sözlükçüler gibi El-Câhiz da, sözünü ettiği bazı hayvanların ne tür bir şey olduğu konusunda açık bir fikre sahip olmamış olabilir. Bu tür problemin klasik örneklerinden biri, erkek kurtla dişi sırtlanın melezi olduğu söylenen *sim'* ve dişi kurtla erkek sırtlanın melezi olduğu söylenen *isbâr'dır*. El-Câhiz bu tür yaratıklardan bahseder, bunların da diğerleri gibi birer vahşi hayvan olduğunu gösteren şiirlerden çeşitli mısralar aktarır, ve bunların melez tabiatlı yaratıklar olduğu teorisi hakkındaki şüphelerini dillendirir (I, 185). Bütün bu güçlü muhâkemesine rağmen, onun, her iki hayvanı da bizzat görmediği çok açıktır.

Aynı şekilde, El-Câhiz'in, zaman zaman Dicle'ye gidip gelmelerinin ve Basra'da, gerçeklere pek de saygılı olmadığını dile getirdiği denizcilerle diyaloglar kurmasının dışında, denizle içli dışlı olduğunu belgeleyen herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla, onun deniz yaşamıyla ilgili sahip olduğu fikirler son derece müphem ve şüphelidir; kitabın başlarında (I, 30-31) su hayvanlarının, sürüngenlerin ve amfibi (hem karada hem suda yaşayan) canlıların bir listesini verir, ki bunların bir çoğunun hangi hayvan olduğunu tayin etmek son derece güçtür, üstelik bazıları da birbirinin aynı olan

hayvanlardır. Sözelimi, نَحْسٌ ve نَلَجِينِ'in aynı hayvanlar olduğunun farkında değildir, كَوْسَجِ hakkındaki fikirleri de son derece karmaşıktır.

Özetlemek gerekirse, *Kitâbu'l-hayevân*'da, tipik erken dönem *edeb* eserlerinde rastlanan bilgilerle karşılaşmaktayız. Bu kitap, çıkış noktası olarak köpek ve horozun üstün taraflarını mukayese etmekle işe başlamakta, arkasından -yazılı veya sözlü- çeşitli ilave bilgilere ve bir çok kaynaktan elde edilen değerlendirmelere yer vermektedir. El-Câhiz'in yaklaşımını özellikle iki husus ilgi çekici kılmaktadır: kaynak olarak Aristo'yu kullanması ve kendi Mutezili eğilimleri. Yukarıda da tahlil edildiği gibi, *Kitâbu'l-hayevân*'ın genel yapısını göz önüne aldığımızda, açık bir şekilde görülecektir ki, El-Câhiz, tabiat tarihi üzerine yaptığı çalışmalar çok farklı bir mecrada olan Aristo'dan son derece sınırlı düzeyde yararlanabilmiştir. Fuat Sezgin, El-Câhiz'in İbnu'l-bitrik'in tercümesinden doğrudan aktarımda bulunduğu 34 paragraf tespit etmiştir ki, *Kitâbu'l-hayevân*'ın hacmi dikkate alınacak olursa bu büyük bir oran değildir. El-Câhiz, Aristo'ya bundan çok daha fazla göndermelerde bulunmuştur, ancak genelde onu diğer müelliflerle aynı kefeye koymuştur. İlginçtir ki, El-Câhiz, Aristo'dan söz ederken büyük bir saygı duyar, onun yanıldığını düşündüğü yerlerde ise kuşkusunu nazikçe ifade etmede tereddüt göstermez (e.g. I, 185).

Bir Mutezile olarak El-Câhiz daima, inanç ve -kendi döneminde anladığı şekliyle- bilimin tam bir uyum içinde olduğu ve birbirini takviye ettiği hususunu gösterme kaygısı içindedir. Özellikle, Tanrı'nın fiillerinin tabiattaki yasalarla uyum halinde olduğunu ortaya koyma çabasıdadır. Bunun bariz bir örneği, onun, çevreye ve zamanın geçmesine bağlı olarak açıklamak istediği ve esasen evrim teorisine hiç de uzak olmayan *mesh* meselesine, yani günahkar toplumların Tanrı tarafından domuz, maymun ve benzeri hayvanlara dönüştürülmesi meselesine kafa yormuş olmasıdır. Kendisine ikide bir nakledilen, Filistin'in Beysan bölgesindeki köylülerin kuyruk sahibi olmasının nedenini de yine aynı teoriyi kullanarak açıklar.

Bütün bunların ötesinde, El-Câhiz, *Kitâbu'l-hayevân*'daki konu seçimini haklı çıkarmak için de Mutezili inançlarını kullanır. Hayvan yaşamındaki mucize temasına sık sık atıflar yaparak, bu yaratıkların -hatta karınca ve arı gibi en aciz olanların bile- ilahi hikmeti nasıl temsil ettiğini, eğer dikkatle incelenecek olursa bir sivrisineğin kanadında dahi pek çok ilahi hikmetin bulunduğunu göstermeye çalışır (I, 208-9). Bununla birlikte, zaman zaman eseri telif etmedeki ana maksadının bu hikmeti ve dolayısıyla hikmetin arkasındaki ilahi boyutu sergilemek olduğunu iddia etmekteyse de, bu çalışmayı yapmasındaki ana amacı; işin doğrusu, bu kitabın kesinlikle, El-Câhiz'in entelektüel coşkuluğunu, Arap dili kaynaklarından aldığı

sınır tanımaz hazzı ve bu dili kullanmadaki yeteneğini sergilemede bir araç olarak hizmet ediyor olmasıdır.

Edeb türünde yazarlar içinde dikkatini hayvanlara çevirenler arasında, *Uyûnu'l-ahbâr* adlı çalışması hayvanlara dair bir bölüm içeren İbn-i Kuteybe (828-889) ile *Kitâbu'l-imtâ ve'l-muânese'si* -kaynakları bakımından büyük önem taşıyan- benzer bir bölüm içeren Ebû Hayyân et-Tevhîdî'yi zikretmemiz gerekir. Bu bölümlerin her ikisi de L. Kopf tarafından detaylı biçimde incelenmiştir, ancak, ikisi de doğrudan ve bizzat hayvanları konu almadığından burada bunları atlamak durumundayız.

Burada üzerinde durulacak ikinci yazar, *Acâibu'l-mahlûkât ve ğarâibu'l-mevcûdât* adlı eseri muhtemelen Arap edebiyatında kozmoğrafyaya dair telif edilmiş en seçkin eser olan Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (1203-1283)'dir. Harika yaratıklar üzerine kaleme alınmış olması dolayısıyla, gayet mantıklı olarak, kitap ilki semavi, ikincisi dünyevi meselelerle alakalı, uzunlukları birbirinden çok farklı iki kısma ayrılmıştır. İkinci kısım da Ateş, Hava, Su ve Toprak bölümlerine ayrılmaktadır, ancak burada bizi ilgilendiren kısım -kitabın büyük bir hacmini teşkil eden- son iki bölümdür. Su bölümünde alt başlık olarak değişik denizler yer alır: Okyanus (el-Muhit), Doğu Akdeniz (el-Ebyad), Çin Denizi, Hint Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Afrika Denizi ya da *Bahru'z-zenc*, Batı Akdeniz (Bahru'l-Mağrib) ve Hazar Denizi. Her bir denizle ilgili deniz yaşamı -işî karmaşık hale getirecek biçimde- ayrı ayrı anlatılır, denizlerin anlatımının ardından o denizde bulunan hayvansal yaşamın genel bir tasviri verilir. Son olaraksa Kara bölümü yer almaktadır, burada da dağlar, nehirler, madenler, bitkiler ve nihayet hayvanlar tasvir edilmektedir. Canlılar İnsan, Cin, At ve At Benzerleri, Davar, Vahşi Hayvanlar, nihayet haşarat ve sürüngen yaratıklar (*hevâmm ve haşerât*) şeklinde alt bölümlere ayrılmıştır. Kitap, canavarlar, melez türler ve melekler hakkındaki kısa bir anlatımla sona ermektedir, ancak melekler hakkında kitabın başında, göksel yaratıklara tahsis edilmiş bölümde çok daha tatminkar bilgiler verilmiştir.

el-Kazvîni daha geç dönem ansiklopedist ve derlemeciler kategorisine dahildir, bu yüzden çok değişik disiplinlere başvururken ikincil kaynaklara dayanmış olması şaşırtıcı gelmemelidir.

Kaynaklarının büyük bir kısmı görece geç döneme ait olmasına rağmen, -sözgelimi sık sık alıntılarda bulunduğu Ebû Hâmid el-Endelûsî gibi-, hayvanları konu alan eserini telif ederken seleflerinin çalışmalarından da tam anlamıyla yararlanır. el-Kazvîni'nin konuyu ele alış biçiminin bir özelliği de, ele aldığı hayvanların sözgelimi etlerinin, iç organlarının, dişlerinin, derilerinin vb. tedavide kullanılacak taraflarının çoğu defa mevzu bahis etmesidir. Ancak

anladığımız kadarıyla, tarif edilen uygulamaların tıp ilminden ziyade daha çok halkın batıl inançları ve sihirle ortak tarafları bulunmaktadır. Yine ilave edelim ki, el-Kazvîni'nin; denizcilerin ve seyyahların hikayelerini, Yunan mitolojisiyle aynı coşku içinde bir araya getirirken, efsanevi olan şeylere güçlü bir temayülü bulunmaktadır.

Üçüncü yazarımız, Ebu'l-bekâ Kemâleddin Muhammed b. Musa ed-Demîrî (1344-1405) el-Kazvîni'yi kayda değer ölçüde kullanmış, ama buna ek olarak diğer bir çok kaynaktan da istifade etmiştir. ed-Demîrî'nin *Hayâtu'l-hayevân*'i -ki bir çok nüshası bulunan bu kitabın en tam olanı *Hayâtu'l-hayevân el-kubrâ*'dır) oldukça geniş hacimli bir eser olup (konu dışına çıkan birkaç yer hariç) tamamen hayvanlara tahsis edilmiştir. Kitap -en başta yer alan aslan (*esed*) istisna edilirse- alfabetik olarak düzenlenmiş olup; *ğül* ve deniz kızı (*benâtu'l-mâ*) gibi bir takım efsanevi yaratıklara da yer vermektedir.

Tümüyle edebî kaynaklardan alınan ve çoğu zaman pek de yararlı olmayan hayvanla ilgili tanımlamalara ek olarak, gerektiğinde başka bir çok alt başlık da yer almaktadır: hayvanın etinin yenilip yenilmeyeceği (*el-hukm*), tedavi sağlayıcı özellikleri (*el-havâss*), rüyada görülmesi halinde ne şekilde yorumlanması gerektiği (*et-ta'bir*), ele alınan hayvanla ilgili atasözleri (*el-emsâl*), Kuran'da ve hadislerde geçen o hayvanla ilgili bilgiler (*fâide*). Buradaki *fâide* sözcüğü, kimi bağlam-larda, 'ahlakî' şeklinde tercüme edilebilir ve bunun Ortaçağ Avrupası-daki hayvanlara dair yazılan kitapların tipik özelliği olan ahlakçılığa tekabül ettiğini görmek insana cazip geliyor. Bununla beraber bir mukayese yapmak pek doğru olmayacaktır, çünkü basitçe ifade edecek olursak, ed-Demîrî'nin temel hedefinin çalışmasında mümkün olan her referansa yer vermek olduğu açıkça görünmektedir. Dürüstçe ifade etmek gerekirse, Eski veya Yeni Ahit'in aksine (söz gelimi: Eski Ahitte: "Karıncaya git" *Meseller* 6:6; veya Yeni Ahitte: "Tarladaki zambakları düşün" *Matt.* 6:28), Kuran tabiat dünyasından alınma ahlakî kıssa ya da mesellere çok fazla yer vermemiştir. Bazı hayvanlardan -insanlarla mukayese edildiğinde- olumlu yönde bahsedilirken, genelde bu her ikisinin de aleyhine olmaktadır (Kuran: 31:19). Gerçekten de, Kuran'da hayvanlarla ilgili en bariz teşbih unsuru olan örümcek, çalışkanlığın ya da sebatkârlığın değil, -şayet Tanrının varlığına inanılmazsa (Kuran: 29:41)- insan çabasının faydasızlığının ve acziyetinin bir simgesi olarak kullanılmaktadır. Aslına bakılırsa El-Câhiz, hayvanlardan yola çıkarak nasihat etmeye seleflerinden çok daha meyilli bir yazardır.

ed-Demîrî ve el-Kazvîni arasındaki temel fark, ed-Demîrî'nin, Ezher'de hoca olan birinden bekleyeceğimizden çok daha fazla sayıda kaynağa başvurmuş olmasıdır. Eğer el-Kazvîni'nin bir madde için temel bulduğunu farz edersek, ed-Demîrî, geniş kültürü sayesinde

bunu kat be kat artıracaktır. De Somogyi, ed-Demîrî'nin anonim olanlar hariç alıntı yaptığı 107 kaynak tespit etmiştir. Kaynaklardan alıntı yapmada, içinden gelen sese böylesine kulak verme, haddi zatında bu gibi geç dönem bir yazarı için oldukça çarpıcıdır. Bununla birlikte her iki yazar da, ansiklopediler, derlemeler ve genel bilgi sistemleştirmeleri faaliyet-lerinin yer aldığı *geç dönem* yazarları olmaları bakımından el-Câhiz'dan ayrılmaktadır. Bu kesim yazarlar bilgiyi zaten tespit edilmiş ve seleflerinin kitaplarında mevcut, sınırlı bir bilgi kümesi olarak görürler. Kendilerine düşense bu bilgiyi erişilebilir, sistematik, tam ve anlaşılabilir kılmaktan ibarettir. Bir başka deyişle, onlar Ortaçağ dünyasına mensupturlar. el-Câhiz, Batılı terimlerle tanımlanamayacak olan, koyu dini inancın, geç dönem Yunan mirasının unsurlarıyla ve o dönemde neşvu nema bulmuş entelektüel bir heyecanla harman edildiği bir dönemin insanıdır. O şöyle sormaktadır: “konuşmanın mümkün, zamanın müsait olduğu, tedbir yıldızının doğduğu, bilim rüzgarının estiği, medeni cesaretsizliğin ve cehaletin müşteri bulamadığı, belağat ve ilim çarşısının en hareketli olduğu bir zamanda” ilim adamı neyden korkacak ki? el-Câhiz bu satırları yazdığı sıralarda İslam bilimi altın çağını yaşıyordu, siyasi çöküşün tohumları o sıralar mevcutsa da, gelecekte olanları sezip sezmediği hususu hep belirsiz kalacaktır.

Bu eserleri birlikte değerlendirmek ya da Arapça'da hayvan konulu kitap türünün var olup olmadığını kendimize sormamız acaba ne kadar doğru? Farklılıklarına rağmen bu eserlerin ve burada ele alamayacağım diğer bir çoklarının ortak bir tarafı var. Bütün bu kitaplar, İslam bilginlerinin ortaya koyduğu zoolojik çalışmalar için temel kaynak mesabesinde olmasına rağmen, haddi zatında edebi eserdirler, ve onları sanki bir zooloji kitabıymış gibi takdim etmek muhtevalarını çarpıtmak anlamına gelecektir. Hiç kuşkusuz el-Câhiz'in eserinin en bariz yönü edebi yapısıdır, ancak, zooloji dışında geniş bir kaynak listesine sahip oluşu, hemen her zaman şiirlerden alıntı yapması ve hayvan adının geçebileceği konu dışı bir alana hemen geçme arzusu gibi hususlar dikkate alınarak ed-Demîrî ile aralarında bir çok karşılaştırmalar da yapılabilir. Gerçekten de, İmriu'l-kays'ın divanı dışında nadiren karşılaşılabilecek olan *esâri'* ve *kaydu'l-evâbid* gibi yaratıklara ilişkin başlıklara yer vermesi dolayısıyla, ed-Demîrî'nin eseri, bir ölçüde, klasik Arap edebiyatında yer alan hayvanlar için yazılmış bir el kitabı olarak okunabilir. Diğer taraftan, ed-Demîrî *acâib literatüründen* fazlasıyla etkilenmiştir, halbuki el-Câhiz, hakkında yeterince şey bilinmemesi nedeniyle, mesela tek boynuzlu at (harish??) hakkında yorumda bulunmayı reddederek efsânevî yaratıkları söz konusu etmemek için elinden geleni yapmıştır. Ancak el-Câhiz da, tedbirliliğine rağmen kocakarı hikayelerinin tuzağına düşmüştür. Aristo'nun melez hayvanlarla ilgili anlattığı masalların sıhhatinden duyduğu kuşkuyu nazikçe dile

getirirken, yılanların balıklarla çiftleşerek yılan balıklarını meydana getirdiklerini kabul etmiştir; ancak bu gibi kanaatlerin bir çoğu güvenilir bilgi eksikliğinden kaynaklanmaktadır. *Vâkvâk* ve *duwâlbây* gibi yaratıkların varlığını inkarda; ya da insanların şeytanların, meleklerin ya da cinlerin birbirleriyle evlenmeleri konusundaki inancı reddetmede tereddüt göstermez. Diğer iki yazarla karşılaştırıldığında dikkatli bir ilim adamı olmasına karşın, ed-Demiri'nin, hayvanlarla alakalı bir takım çok eski yunan mitlerini tekrarladığı görülür. el-Kazvîni de, dünyanın çok uzak yerlerini ve bilinmeyen diğer yarısını konu alan kitabını, kanatlı insanlar, tüylü cüceler, köpek başlı adamlar, denizin eski insanları, iki başlı ve dört ayaklı insanlar, amazonlar, yılan vücutlu insanlar, bedenlerinde gözleri ve ağız olan ama başı bulunmayan adamlar, ve denizcilerin hikayelerinde yer alan bunun dışındaki benzer diğer karakterlerle doldurmuştur.

Elbette Arap edebiyatı için, Ortaçağ boyunca olağanüstü bir şöhrete sahip ve muhtemelen en yaygın okunan eserler arasında yer alan *Avrupa hayvan edebiyatı*'yla mukayese edilebilecek bir fenomen söz konusu değildi. Hayvan konulu edebiyatın bu kadar meşhur olması, en azından kısmen, buna imkan veren dini ahlakçılıktan kaynaklanıyordu; buna karşılık el-Câhiz, konuyu, inançla bilimin bölünemez-liği hakkındaki kendi görüşlerini desteklemede olabildiğince güçlü bir argüman olarak kullanmasına rağmen, bu durum benzer bir popülarite sağlamamıştır ve şayet dini düşünceleri daha sonraki kuşaklar tarafından reddedilmemiş olsaydı bile, onun aynı etkiyi yaratması yine de kuşku olurdu. ed-Demiri'nin dini malzeme kullanması, daha çok, içinde hayvan adı zikredilen muhtemel her kaynağa baş vurmak arzusunun kaynaklanıyor görünmektedir.

Buna rağmen, tüm bu eserlerde ortak yön, bu çalışmaların, her zaman olduğu gibi bugün de söz konusu olan, insanoğlunun hayvan dünyasına karşı azalmak bilmeyen merakına cevap vermesidir. Günümüz kitapçıları, hayvanlar aleminin akla gelen her branşında merak uyandıran bilgileri içeren ve alabildiğine resimlendirilmiş kitaplarla dolup taşmaktadır. el-Câhiz da, nefis biçimde resimlendirilmiş hayvan kitaplarını -mesela İbnu'd-Dureyhim'in Escorial kütüphanesindeki nüshası- ortaya koyanlar gibi, bu kitapları anlamış ve taktir etmiş olmalıdır. Tek gerçek fark, mevcut bilginin miktarı ve doğruluğudur. Bu düzeyde, ele aldığımız sözcüklerin bir türe ait olduğu, aynı zamanda -birbirinden etkilenme anlamında- birbiriyle yakından alakalı olduğu hususu pekala söylenebilir. Ne var ki etkilenmenin tam olarak nasıl gerçekleştiği hala bir ölçüde muğlaklığını korumaktadır. Verdikleri bilgiler genel, teknik olmayan, değişik edebî kaynaklardan, folklor bilgisinden, anekdotlardan ve seyyahların anlatılarından elde edilmiş olup, genel bir dinleyici kesimine hitap etmektedir. Bu eserlerden bu kadar çok sayının

günümüze ulaşmış olması ise, haddi zatında geniş bir Arap okur kitlesi içinde şöhret yapmasının bir kanıtıdır.

Notlar

1. F. Vire bu hayvanları, sırayla, Afrika Avcı Köpeği (*Lycaon Pictus*) ve Aardwolf (*Proteles Cristatus*) olarak tarif eder. *Sim'* için bkz. A.F.L. Beeston, "The Heart of Shanfara *J.S.S. XVIII*, 1973, s. 257-8, burada sim' kum kedisi olarak tanımlanmıştır (*Felis Margarita*). Ancak başka yerde göstermeyi umduğum gibi bu tanımlamada ciddi problemler vardır.

2. Bunun mantıklı nedenleri vardır. Balık adlarının bugün Arap dünyasında olduğu gibi coğrafyadan coğrafyaya büyük değişiklik arz etmesi muhtemel görünmektedir. Bu durum, ancak G. Oman'ın eserinden açıkça anlaşılabilir, *L'ittionomia nei Paesi Arabi del Mediterraneo*, Florence 1966. Daha önceki dönemde köpek balığı Irak'ta كوسج , Umman'da لحم , Kızıldeniz'de قرش ve Kuzey Afrika'da كلب البحر olarak bilinmekteydi.

3. Fransızca'ya tercümesi Henri Masse, Paris 1944.

4. İsim modern Arap bilimadamlarınca çoğu kere ed-Dumeyri şeklinde telaffuz edilmekte ise de, bu okuma biçimi doğru görünmemektedir. Zira buradaki nisbe bir Mısır Köyü olan Demira'dan türetilmiştir.

5. J. de Somogyi, 'Index des sources de la Hayat al-hayawan de ad-Damiri \ *Jni Asiatique CCXIII* (July-Sept. 1928), s. 5-128.

6. *Kitâbu'l-Hayevân*, I, 86f.

7. Her ikisi de deniz bitkisi ve hayvanının melezidir. Vâkvâk küçük bir çocuğa benzemekte, kıllarıyla ağaca yapışabilmekte; daldan aşağıya düştüğünde ölmektedir. Duvâlbây = kayış-bacak da *denizdeki yaşlı adam*'la benzerlikler taşımaktadır.

8. *Kitâbu menâfi-l-hayevân*, yazım tarihi 1354.